

SADRŽAJ

<i>Lista ilustracija</i>	9
<i>Lista skraćenica</i>	11
<i>Napomena o prevodu</i>	13
<i>Zahvale</i>	15

DIO I. HISTORIJA

Uvod.....	21
1. Vokabulari zajednice.....	39

DIO II. 1941.

2. Jedan svijet okrenut naglavačke.....	77
3. Ubijanje i spašavanje.....	114
4. Ustanak i osveta.....	156
5. Izazov obuzdavanja.....	191
6. Četrdeset i osam sati.....	222

DIO III. NAKON NASILJA MEĐU ZAJEDNICAMA

7. Naprasna nacionalnost.....	271
Epilog: Nasilje kao generativna sila.....	300

<i>Bilješke</i>	325
<i>Bibliografija</i>	383
<i>Indeks</i>	399

LISTA ILUSTRACIJA

FOTOGRAFIJE

1. Dolina Une.....	45
2. Kulen-Vakuf, 1906.	52
3. Fudbalski tim Mladost, 1937.....	68
4. Rijeka Una.....	73
5. Vjenčanje u Kliškim Poljicama, 1938.....	87
6. Buk u Kulen-Vakufu, 1906.	87
7. Kulen-Vakuf, 1935.	143
8. Uništena prodavnica i gostionica Josipa Matijevića u Vrtoču, 1941.....	173
9. Pogled s mosta iznad buka	240
10. Ostaci žandarmerijske stanice.....	246
11. Cesta koja vodi od Kulen-Vakufa do Martin Broda.....	247
12. Kulen-Vakuf, tokom oktobra 1941.	256
13. General Nikola Karanović drži govor u Kulen-Vakufu, 3. novembra 1981.....	302
14. Mjesto bivše žandarmerijske stanice u Kulen-Vakufu	304
15. Izlazne rupe od metaka na bisti Stojana Matića u Nebljusima	306
16. Ostaci kuće Marka Vladetića u Martin Brodu	307

MAPE

1. Zapadne granice Osmanskog Carstva, od ranog sedamnaestog stoljeća do 1878.	40
2. Područje Kulen-Vakufa.....	41
3. Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine, 1878.	49
4. Regija Kulen-Vakufa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.....	54
5. Kraljevina Jugoslavija s unutrašnjim granicama banovina	58
6. NDH s unutrašnjim granicama velikih župa	79
7. Mjesta ustaške mobilizacije, april – juli 1941.....	90

8. Prvi talas ustaškog nasilja, 1–3. jula 1941.....	129
9. Drugi talas ustaškog nasilja, kraj jula – august 1941.....	142
10. Napadi ustanika, kraj jula – august 1941.....	186
11. Napad ustanika na Ćukove i Orašac, 4–5. septembra 1941.	217
12. Glavna mjesta ubijanja, 6–8. septembra 1941.....	259

LISTA SKRAĆENICA

ABiH	Arhiv Bosne i Hercegovine
AJ	Arhiv Jugoslavije
AMUSK	Arhiv Muzeja Unsko-sanskog kantona
ARS PJF	Arhiv Republike Srpske, Područna jedinica Foča
ARSBL	Arhiv Republike Srpske Banja Luka
AS	Arhiv Srbije
ASPC	Arhiv Srpske pravoslavne crkve
AUSK	Arhiv Unsko-sanskog kantona
AHRP	Arhiv za historiju radničkog pokreta
CK SK BiH	Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine
DAKA	Državni arhiv Karlovac
DKUZ	Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača
HDA	Hrvatski državni arhiv
KBUVB	Kraljevska banska uprava Vrbaske banovine
KI	Komesarijat za izbeglice
LAEB	Lični arhiv Esada Bibanovića
MUP Kraljevine Jugoslavije	Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije
MUP NDH	Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske
NDH	Nezavisna Država Hrvatska
NOV	Narodnooslobodilačka vojska
OIVB Bihać	Okružni inspektorat Vrbaske banovine Bihać
OSK BiH Foča	Opštinski komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine Foča

OK SK BiH Kulen-Vakuf	Opštinski komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine Kulen-Vakuf
OKUZ za Liku	Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Liku
RAVSIGUR NDH	Ravnateljstvo za javni red i sigurnost Nezavisne Države Hrvatske
RMZDL	Radni materijal za Zbornik Donji Lapac
SUP BiH	Sekretarijat unutrašnjih poslova Bosne i Hercegovine
SUP SRH	Sekretarijat unutarnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske
SUBNOR BiH	Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Bosne i Hercegovine
SK SK BiH	Sreski komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine
USPBVBBL	Ustaški stožer i povjerenstvo za bivšu Vrbasku banovinu Banja Luka
VA	Vojni arhiv
ZKUZ BiH	Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Bosne i Hercegovine

NAPOMENA O PREVODU

Ova knjiga je u originalu objavljena u novembru 2016. godine na engleskom jeziku. Pisanje engleskog izdanja zahtijevalo je prevod izvora na bosanskom, hrvatskom i srpskom na engleski jezik. Prilikom prevođenja engleskog izdanja na bosanski jezik mogao se koristiti tek ograničen broj dokumenata u njihovom originalnom obliku. Međutim, ogromna većina citata koji se ovdje pojavljuju u prevodu prevedena je s engleskog na bosanski. Čitaoci to trebaju imati na umu dok čitaju ovu knjigu jer će neki citirani izvori, zato što su prevedeni s engleskog, možda izgledati malo drugačije nego u originalu.

ZAHVALE

Ova knjiga počinje slučajnim susretom sa svežnjem izuzetnih dokumenata uvezanih iskrzanom vrpcom koje sam otkrio kad mi je neočekivano – na petnaest minuta – omogućen pristup podrumskom depou jednog arhiva. Kada sam ih zapazio pod svjetlom baterije, kao i dok sam ih kasnije pažljivo čitao, imao sam osjećaj da stojim na vrhu pješčane dine i zurim u golemi okean. Mogao sam gotovo osjetiti topli povjetarac kako se pojačava iz mojih leđa. I želio sam što je moguće brže podići jedra svog imaginarnog broda i krenuti za pričom čiji sam mučni obris već mogao naslutiti iz tog svežnja prašnjavih papira. Ove knjige ne bi bilo da nije ljudi i institucija koji su mi omogućili te trenutke. Pomagali su mi pripremajući me da budem pripravan iskoristiti svaku priliku kako bih otkrio nešto novo prije nego što mi se ti kratkotrajni prozori zatvore. Podržavali su me na mom dugom i zavojitom putu otkrivanja i pisanja ove povijesti i izazivali me da ovaj projekt nastavim i dovršim.

Za finansijsku podršku zahvalan sam Fondaciji Harry Frank Guggenheim, Međunarodnom odboru za istraživanje i razmjenu (International Research and Exchanges Board), Američkom vijeću naučnih društava (American Council of Learned Societies), Američkom udruženju historičara (American Historical Association), Fulbrightovom programu i Ministarstvu vanjskih poslova Sjedinjenih Država (United States Department of State), Američkim vijećima za međunarodno obrazovanje (American Councils for International Education), Vladi Ontarija, Fondovima Quebeca za istraživanje društva i kulture (Le Fonds québécois de la recherche sur la société et la culture), Univerzitetu Toronta i Univerzitetu Concordia. Posebnu zahvalnost dugujem gospodinu Jamesu M. Stanfordu, čija je finansijska podrška mom univerzitetu omogućila da napišem ovu knjigu. Nijedna od ovih institucija i pojedinaca nije odgovorna za moja tumačenja događaja i ličnosti.

Do pisanja ove knjige ne bi moglo doći bez mnogih velikih naučnika koji su me usmjeravali u mom radu. U Pittsburghu su mi Orysia Karapinka, Neal

Galpern, Bill Chase, Alexander Orbach, Dennison Rusinow i Alejandro de la Fuente dali temelj. Michael F. Jiménez je učinio isto, i još mnogo više. U Torontu mi je Lynne Viola bila superiorni profesionalni uzor i neprestano me nadahnjivala. Derek Penslar, Jeff Kopstein i Doris Bergen su me tjerali da sagledavam šire horizonte. Otkako sam preuzeo dužnost na Univerzitetu Concordia u Montrealu, imao sam sreću da upoznam neke nevjerovatne naučnike angažirane na najnovijem, pionirskom istraživanju nasilja i nacionalizma. Scott Straus je velikodušno pročitao moj rad, podijelio sa mnom svoje golemo znanje i nastavio me nadahnjivati. Edin Hajdarpašić ponudio mi je opsežne, nevjerovatno korisne povratne informacije o cijelom rukopisu, što je odraz njegovog dubokog poznavanja historije Balkana, Jugoslavije i Bosne. Evgeny Finkel je izvanredan politolog, koji je kritičkim okom pročitao svaku moju riječ i koji me je, mada me cijeni kao historičara, uvijek tjerao da produbim svoju društveno-naučnu analizu. Isto je učinila Anastasia Shesterinina, čije su mudre povratne informacije o cijelom rukopisu izoštrile njegovu analitičnost. Nikica Barić je iščitavao sve što sam mu slao, nudio mi, na osnovu svog neuporedivog poznavanja arhiva, stručne komentare, i neumorno mi slao knjige, članke i nevjerovatnu građu za mape u knjizi. Za godine savjeta i podrške zahvalan sam Mariji Todorovoj, Charlesu Kingu, Theodori Dragostinovoj, Alexu Toshkovom i Daveu Gerlachu.

Ovom projektu uveliko su koristile prilike koje su mi pružene da njegove dijelove prezentiram na konferencijama i radionicama, gdje su me pitanja publike tjerala da izoštrim svoje ideje i argumente. Posebno sam zahvalan onima koji su me pozvali da govorim na Programu o redu, sukobu i nasilju (Program on Order, Conflict and Violence) Univerziteta Yale; u Centru za Rusiju, Istočnu Evropu i Centralnu Aziju (Center for Russia, East Europe and Central Asia) Univerziteta Wisconsin-Madison; te na konferenciji "Mimo džamije, crkve i države: Pregovaranje o vjerskim i etnonacionalnim identitetima na Balkanu" ("Beyond Mosque, Church, and State: Negotiating Religious and Ethno-National Identities in the Balkans"), održanoj na Državnom univerzitetu Ohaja.

U izdavačkoj kući Cornell University Press vjera Rogera Haydona u ovaj projekt, njegova profesionalnost i podrška zaslužni su što je i faza privođenja knjige kraju, sve do njenog objavljivanja, bila uzbudljiva i poticajna. Zahvalnost dugujem dvojici mudrih recenzenata koje je on odabrao, a čije mi je pažljivo bavljenje rukopisom pomoglo da ga poboljšam na nekoliko bitnih načina. Veoma sam zahvalan Karen Laun i Susan Barnett, koje su marljivo radile na pripremi knjige za objavljivanje. Bill Nelson je moje snimke, zabilješke i crteže stručno pretvorio u mape, baš onako kako sam ih dugo i sam zamišljao. Zahvaljujem izdavačkoj kući Oxford University Press na dozvoli da ovdje

ponovo objavim dijelove svog članka “Naprasna nacionalnost: Mikrodinamika odnosa među zajednicama u Bosni i Hercegovini nakon Drugog svjetskog rata” (“Sudden Nationhood: The Microdynamics of Intercommunal Relations in Bosnia-Herzegovina after World War II”), koji se pojavio u časopisu *American Historical Review* 118, br. 3 (juni 2013): 679–707.

Imao sam veliku sreću da radim sa Senadom Kreso na prevodu ove knjige. Ona je ljubazno procijenila da moj rad ima vrijednost za čitaoce u Bosni i Hercegovini i prihvatila izazov da im ovu knjigu učini dostupnom na njihovom jeziku. Njen veliki talent i toplina bili su mi nadahnuće tokom našeg zajedničkog rada. Zahvalan sam Damiru Uzunoviću u Buybooku na spremnosti da objavi rad s područja historije o jednom bolnom i kontroverznom dijelu povijesti njegove zemlje. Ida Hamidović i Zinaida Lakić zaslužuju velike pohvale za odličan rad kojim je prevedeni rukopis pretočen u knjigu.

Ova knjiga ne bi postojala bez grupe izuzetnih arhivista i bibliotekara. Zahvalan sam svima koji su mi pomagali u institucijama u kojim sam provodio istraživanje. U Zagrebu me Branislava Zoja Vojnović naučila koliko i svaki drugi naučnik, a možda i više; njeno poznavanje historije i izvora zapanjivalo me je i nadahnjivalo. Angelika Milić mi je olakšavala svakodnevni rad i rješavala ono što drugi nisu mogli. U Banjoj Luci sam imao veliku sreću da sretnem Vericu Stošić – srodnu dušu – čija me je stručnost i duboka posvećenost razumijevanju prošlosti gurala naprijed. Njen *protégé* Vladan Vukliš davao mi je nadu u budućnost. U Bihaću je Fikret Midžić učinio sve što je mogao da spriječi da ova priča bude ispričana. Asija Filan je odlučila intervenirati i pomoći, pa sam mogao nastaviti zahvaljujući njenoj dobroj volji i velikodušnosti. Nijazija Maslak mi je ponudio u tamošnjem muzeju prostoriju s peći na drva gdje sam mogao mirno nastaviti raditi. Dženita Halilagić je pronalazila izvore, telefonirala i mnoge moje ćorsokake pretvarala u otvorena vrata dok me je zasmijavala i činila da se osjećam kao kod kuće. U Sarajevu Mina Kujović i Fahrudin Kulenović svojim ogromnom poznavanjem izvora pomogli su mi da učinim prve korake. Šaban Zahirović mi je velikodušno dao materijal koji je otvorio nove, uzbudljive vidike. Sandra Biletić mi je u arhivu sve učinila mogućim, dajući mi nadu i mnogo smijeha. U Beogradu Marina, Dragana, Mića, Suzana, Nada, Boro, Goran, Marijana i Ljiljana učinili su da tamošnji arhivi budu ne samo zanimljiva mjesta za istraživanje prošlosti nego i da mi postanu domom.

Popriličan dio mog istraživanja odvijao se na mjestima daleko od zvaničnih institucija. U Kulen-Vakufu i okolnim selima sreo sam brojne izuzetne ljude koji su s poletom podržavali moj rad. Među njima Nataša Đina Kadić – moja stara i zločesta prijateljica! – bila mi je inspiracija i naučila me da ljude sagledavam u svojoj njihovoj kompleksnosti. Mehmed Anadolac mi je svojim znanjem

o tom kraju – i svojom toplom velikodušnosti – otvarao prozore u prošlost koje sam nikada ne bih ni otkrio. Derviš Dervišević mi je ispričao svoju priču i insistirao da me nauči kako velikim nožem jesti meso iz konzerve. Muhamed Crni Handžić, koga sam susreo prilikom prve posjete Kulen-Vakufu, kad sam prelazio preko mosta na Uni, uputio me je u pravom smjeru. Ti ljudi – i svi ostali koje sam sreo tokom rada na terenu – promijenili su moj život i pomogli ostvarenju ove knjige.

Duboko sam zahvalan Zoranu Bibanoviću, koji je sa mnom podijelio neobjavljene rukopise istraživačke građe o historiji Kulen-Vakufa svoga oca i čija su me vjera i entuzijazam nadahnjivali. Sadeta Ibrahimpašić i Josip Pavičić ljubazno su mi dali fotografije koje su mi otvorile oči i dozvolili mi da ih objavim. Abas Mušeta je u brojnim prilikama sa mnom razgovarao o tome kako je u ovom kraju živio tokom perioda koji opisujem i sa mnom podijelio svoju istraživačku građu. Amela Mujagić mi je uvijek tokom mojih boravaka u Bihaću pružala podršku i prijateljstvo i davala mudre savjete (recimo, da izbjegavam diskoteke u Cazinu). Jasna Karaula intuitivno je razumjela moj put i ponudila mi znanje, stručnost i toplinu tokom mojih putovanja. Ova knjiga ne bi bila napisana da nije trojice mojih velikih prijatelja u Beogradu. Saša Ilić mi je pokazao da su uvjerenja važna i da se historija – mada zahtijeva objašnjenje – mora ispričati i kao priča. Način na koji me je Jovan Pešalj upoznavao sa beogradskom intelektualnom scenom bio je nezaboravan, kao što je bilo nezaboravno i njegovo čisto uzbuđenje dok proučava prošlost. Saša Glamočak – moj profesor zauvijek! – podučavao me je o jeziku (jezicima), učio me čovječnosti, i pokazao mi da je moguće pisati do kasno u noć, u slabo osvijetljenim hodnicima, ako se mora.

Sue Van Doeren i Andy Sheehan osvjetlili su mi put u kritičnim momentima. Eleanor Mallet je prva i posljednja sve iščitala. Njena urednička magija osigurala je da najbolje što sam ja bio kadar postići uvijek može biti bolje. Moji roditelji nikada nisu očekivali da će toliko mnogo naučiti o jednom malom kutku Balkana, ali su moje priče slušali s beskrajnom podrškom i nadahnjujućom znatiželjom prema svijetu. Oni su me stalno podsjećali da trebam ostati na kolosijeku i kad bi staza preda mnom bivala zamagljena.

Ayla se neočekivano pojavila jedne ljetne noći usred ovog projekta, i od tada insistira na radosti i smijehu. Nadam se da me nikada neće prestati učiti onome što je u životu najbitnije.

DIO I
HISTORIJA

UVOD

Jednog septembarskog popodneva 2006. godine, dok sam prebiraio po nekatalogiziranim dokumentima u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu, nekoliko upečatljivih riječi na svežnju iskrzanih plavih fascikli prekinulo je moju potragu: “Pregled stratišta u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini”. Dokumenti u tim fasciklima otkrivaju da su 1983. godine tadašnje komunističke vlasti naredile povjerljivu istragu u cijeloj republici. Cilj je bio prikupiti informacije o svim mjestima na kojima su vršena masovna pogubljenja civila tokom Narodnooslobodilačkog rata, što se odnosilo na period od 1941. do 1945. godine. Nekoliko pitanja predstavljalo je okvir istrage: Koliko je civila ubijeno u svakoj lokalnoj zajednici, i gdje? Koja je bila njihova nacionalnost ili etnička pripadnost? I da li su ta stratišta obilježena spomenicima? Lokalni borci, koji su bili povezani s komunističkim vlastima, u sljedećih će nekoliko godina sačiniti pregled svake lokalne zajednice, a potom će svoje nalaze poslati središnjoj organizaciji u Sarajevu na analizu.¹

Dovršeni 1985/1986. (ali ne i objavljeni), ti završni izvještaji o istrazi više puta spominju ratno iskustvo jedne uveliko nepoznate zajednice: Kulen-Vakufa, gradića u ruralnom dijelu sjeverozapadne Bosne na rijeci Uni, tek nekoliko kilometara od sadašnje granice s Hrvatskom. Tu je, stoji u izvještaju, u septembru 1941. godine ubijeno čak 2.000 ljudi – muškaraca, žena i djece, “muslimanskog življa”. Ko je tačno kriv za njihovu smrt razmatra se u tek nekoliko zamršenih, nejasnih rečenica. Za “partizane”, koji su se u ratu borili pod komunističkim vodstvom, stoji da nisu odgovorni za ta nedjela. Isto tako, ni bilo koja strana vojska, poput njemačkih i talijanskih snaga koje su u aprilu 1941. izvršile invaziju na Kraljevinu Jugoslaviju i rasturile tu zemlju. Ne spominje se ni bilo kakva uloga “srpskih” ili “hrvatskih” nacionalističkih snaga (tj. “četnika” ili “ustaša”), koje historičari generalno svrstavaju među glavne počinioce nasilja nad civilima u ovom dijelu Evrope tokom perioda 1941–1945. Umjesto toga, izvještaj spominje neku amorfnu grupu koja se ni po čemu – ili

čak nikako – ne pojavljuje u najvećem dijelu ratne povijesti: “ustanike”, koji su, izgleda, bili komšije onih koje su pobili. A ipak, čudno, u decenijama nakon 1945. godine komunističke vlasti neće tih približno 2.000 kulenvakufskih žrtava označiti kao “žrtve fašističkog terora”, što je bila kategorija stvorena kako bi zvanično obuhvatila civilne žrtve rata. Time one nisu uračunate u osobe koje su izgubile život tokom rata u tom kraju i nije im podignut nijedan spomenik. U izvještaju stoji da nejasnoće oko onoga što se desilo u Kulen-Vakufu i dalje predstavljaju “politički problem”. Njegovo rješavanje – i konačno razbijanje javne šutnje o postojanju tih žrtava – zahtijevat će jasne i precizne odgovore o nasilju koje se desilo 1941. godine.²

Sljedećeg jutra u arhivu jedan iskusni bibliotekar ostavit će mi na stolu dva teksta: memoare i nekoliko stranica označenih u jednoj monografiji.³ To je bila jedina građa za koju je on znao a koja bi mogla baciti svjetlo na kulenvakufsku misteriju iz 1941. godine. Međutim, ta je građa, umjesto da rasvijetli, dodala još slojeva kompleksnosti. Prema tim zapisima, čini se da je tokom ljeta 1941. godine najveći dio multietničkog stanovništva tog kraja zapravo postao i počinilac i žrtva niza lokalno izvršenih pokolja koji su na hiljade ljudi odveli u smrt. Lokalni stanovnici, opisani kao “Srbi pravoslavci”, prvi su postali žrtvama “ustaških” milicija u čijem su sastavu bili njihove komšije, muslimani i katolici. Podstrek im je davalo vodstvo novouspostavljene Nezavisne Države Hrvatske (NDH), stvorene nakon invazije Sila osovine na Kraljevinu Jugoslaviju u aprilu 1941. Željeli su stvoriti državu samo za one, poput ovih lokalnih katolika i muslimana, koje su smatrali “Hrvatima”. Ali isti ti ljudi koji su u početku proganjani uskoro će uzeti oružje u ruke; od žrtava će postati “ustanici” i osvetit će se svojim bivšim komšijama. Neki od tih novih žrtava bili su ustaše, počiniooci onih prvih zločina, dok su mnogi drugi ubijeni zato što se smatralo da su s njima etnički povezani.

Dokumenti iz plavih fascikli, i onih nekoliko bilješki, nudili su tek nagovještaj zbunjujuće priče o iznenadnom potonuću jedne multietničke zajednice u uzajamno nasilje i o dramatičnom preobražaju života njenih stanovnika koji je bio rezultat tog nasilja. Ali taj nagovještaj sugerira potencijalnu potrebu da stvari promatramo kroz precizniju prizmu kako bi se krenulo u potragu za odgovorima na nekoliko općenitijih pitanja: Šta izaziva nasilje među komšijama u multietničkim zajednicama? I kako takvo nasilje onda utječe na njihove identitete i međusobne odnose? Ova knjiga predstavlja kulminaciju tih traganja čiji su prvi koraci učinjeni tokom ona dva dana provedena u arhivu, dok će ostatak rada trajati gotovo cijelo sljedeće desetljeće. Ovo putovanje vodilo me je do pretraživanja hiljada dotad uglavnom nikad viđenih dokumenata u arhivima i bibliotekama Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije. Mnogi su otkrive-

ni u većim centrima, poput Sarajeva, Banje Luke, Zagreba i Beograda, dok su drugi pronađeni u manjim gradovima, poput Bihaća i Karlovca. Vrlo kvalificirani arhivisti i bibliotekari locirali su mi mnogo te građe, dok su neku drugu od mene ljubomorno skrivale moći željne provincijske ličnosti, i do nje sam dolazio tek nakon znatnog uloženog vremena i borbe. Ta potraga zahtijevala je duge intervjue sa stanovnicima kulenvakufskog kraja. Do njih sam dolazio lokalnim autobusima, pozajmljenim biciklom, ponekad i pješice preko riječnih dolina, kroz šume i planinskim stazama. A ta potraga podrazumijevala je traganje za neobjavljenim historijskim zapisima, memoarima i dokumentima spominjanim tokom intervjua, građom koja nije čuvana ni u jednoj zvaničnoj instituciji, ali su ih ljudi u svojim ormarima godinama čuvali pohranjene u kutijama za cipele.

Svaki od tih izvora polako je sve više otkrivao ono što se desilo u Kulen-Vakufu u septembru 1941. Ali, da bi se ta priča ispričala, trebalo je otvoriti i vrata daleke prošlosti, historije lokalne zajednice koja je doživjela i uspone i padove carstava, i stvaranje i uništenje država, i promjene lokalnih solidarnosti i sukoba koje takvi prevrati sobom nose. Da bi se ta priča ispričala, trebalo je i slijediti tu zajednicu kroz desetljeća nakon kataklizmičkih događaja iz 1941. godine do kraja rata, kroz vrijeme izgradnje komunizma, tokom kojeg su identiteti i društveni odnosi i dalje bili pod dubokim utjecajem iskustava i sjećanja na lokalno nasilje. Polako će sjeme te kratke priče otkrivene u onim iskrzanim plavim fasciklima niknuti i izrasti u detaljnu povijest oblika društvene identifikacije u jednoj lokalnoj zajednici, njenih osnova za koheziju i sukob, faktora koji omogućavaju ubijanje na lokalnom nivou, kao i načine koje su komšije iznalazili kako bi ponovno živjeli zajedno nakon počinjenog međusobnog nasilja.

Izazov rekonstruiranja toga svijeta značio je hrvanje s brojnim vokabularima tamošnje zajednice, često izbrisanim ili ignoriranim u historiji šire regije, pri čemu su kategorije etniciteta ili nacionalnosti bile tek jedna od opcija koja se samo natjecala sa ostalim. Ta historija jednog mjesta koja se preda mnom pojavila nije ukazivala na postojanje jasnog linearnog puta koji bi vodio u nasilje među zajednicama do kojeg će doći 1941. godine, nasilje za koji bi neki mogli pomisliti da ga je većina tamošnjih stanovnika svjesno utirala svojim rasprostranjenim, duboko ukorijenjenim etničkim sukobima. Prilično nepoznata prošlost ove zajednice kontraintuitivno nam sugerira da velika važnost etničkog, kao osnove na kojoj će se odlučivati o životu i smrti 1941. godine, zapravo nije bila rezultat višedecenijskog lokalnog nacionalizma i antagonističkih etničkih podjela. Prije će biti da je jedinstveni splet događaja brzo osnažio grupice čiji su pripadnici s pravom vidjeli da im se ukazala dotad neviđena

prilika da profitiraju i jednom zasvagda razriješe lokalne sukobe tako što će pokrenuti nasilje na etničkoj osnovi. U kulenvakufskom kraju nasilje koje će oni uskoro pokrenuti radi ostvarenja tih ciljeva ubrzo će prerasti u još više ubijanja te konačno kulminirati pokoljima u septembru 1941, pokoljima koji su tek kratko naznačeni u onim plavim fasciklima.

Ova priča otkriva kako su ti akti nasilja pokrenuli cijeli niz transformacija koje su teško vidljive, mada dalekosežne, a koje se vrlo jasno vide kad se pogled usmjeri na lokalnu zajednicu. Za jedne je to nasilje dovelo do iznenadnog rasta isticanja važnosti etnosa, za druge njegovu jednako brzu irelevantnost. Neki su po svaku cijenu nastojali povećati ubijanje na etničkoj osnovi. Drugi su ga, opet, jednako žestoko nastojali obuzdati. Prevrati do kojih je dovelo to lokalno ubijanje tako su stvorili nove percepcije etničkog – samoga sebe, pretpostavljene “braće” i onih koji se smatraju “drugima”. To nasilje je, posljedično, stvorilo nove zajednice, nove oblike i konfiguracije moći, kao i nove prakse nacionalizma. Historija ove male zajednice tako je postala obilježena neočekivanim izljevom nasilja koje je na lokalnom nivou izazvala nekolicina ljudi, a koje je funkcioniralo kao silna generativna sila usmjerena na transformiranje identiteta, odnosa i života mnogih.

Sama priča o Kulen-Vakufu 1941. godine postala je način da se učini više od pukog boljeg objašnjenja onoga što se u tom gradiću desilo tokom te sudbonosne godine. Postala je zapravo sredstvo za ponovno razmatranje temeljne pretpostavke o odnosima između etniciteta, nacionalizma i nasilja. Brižljivim iskopavanjem historijskih slojeva ovog u velikoj mjeri nepoznatog kutka Evrope nameće nam se jedan moćan način suočavanja s velikom zagonetkom koja je u samom epicentru tih tema kako za naučnike tako i za širu publiku: da li etnička pripadnost i nacionalizam vode do nasilja, kao što bi mnogi pretpostavili? Ili, zapravo, da li nasilje na etničkoj osnovi može proizvesti duboke antagonističke talase etničke identifikacije i nacionalizma? Dvostruki pristup na koji su me onog septembarskog dana u arhivu naveli plavi fascikli odveo me je do priče o Kulen-Vakufu iz 1941. godine koja je u velikoj mjeri bila zaboravljena. A dugo putovanje poduzeto kako bi se ispričala zamršena priča o međusobnom ubijanju komšija u jednom malom bosanskom gradiću u krajnjoj me je instanci dovelo do samog srca globalno važnog izazova: kako objasniti uzroke nasilja među zajednicama i njegove efekte na multietničke zajednice?

Pristupanje temama etničke pripadnosti, nacionalizma i nasilja postavljanjem tako širokih pitanja nije, općenito govoreći, bio način na koji su historičari i drugi ispisivali historiju Drugog svjetskog rata u ovom dijelu Balkana. Sve donedavno malo je trajnije naučne pažnje posvećivano objašnjavanju uzroka,

dinamike i efekata nasilja među zajednicama u NDH, pogotovo u njegovim ruralnim područjima (kakav je kulenvakufski kraj), gdje su ubijanja bila najraširenija.⁴ Za prilično veliki broj radova napisanih tokom posljednjih decenija na južnoslavenskim jezicima možda je najupečatljivija karakteristika to da opis zločina u velikoj mjeri zamjenjuje njihovo objašnjenje. Mada često ima mnogo osnovnih informacija o slučajevima nasilja (npr. datumi, lokacije, procjene broja žrtava), većina autora je primjenjivala ono što bi se moglo nazvati pristupom “krvave zemlje” (*bloodlands*).⁵ Poput naslova – i jednog od najvažnijih aspekata nedavno objavljene knjige historičara Timothyja Snydera – to se odnosi na slikovite opise nasilja, uz opsežno ali i precizno prebrojavanje mrtvih i uznemirujuća svjedočenja preživjelih.⁶ Mada taj stil može biti zanimljivo štivo, njegova sposobnost objašnjavanja često nije zadovoljavajuća, kako je u kritičkim prikazima Snyderove knjige zapazilo nekoliko historičara.⁷ Pristup “krvave zemlje” šokira nas strahotama nasilja, ali taj šok nas također može navesti da zaboravimo postaviti pitanja o uzrocima, dinamici i efektima nasilja, pogotovo na lokalnom nivou, gdje se počinio i žrtve – koji su često komšije – susreću licem u lice.

Još jedna opća karakteristika velikog dijela ove literature je zapanjujući nivo etnicizirane selektivnosti. Ove historije i zbirke dokumenata često su usredotočene na ubijanje ljudi koje se poima kao pripadnike određene “etničke grupe” ili “nacije”. Radovi o ubijanju “Srba” u NDH često počinju pričom o progonu onih za koje se smatra da pripadaju toj kategoriji; a, opet, oni se često naglo prekidaju a da kasnije i ne spominju ustanak koji su predvodili Srbi, a koji je rezultirao osvetničkim ubijanjem onih koji su poimani kao “Hrvati” i “muslimani”.⁸ Na isti način, radovi o ubijanju “Hrvata” i “muslimana” općenito počinju sa srpskim napadima na ove grupe, ali obično ne posvećuju mnogo (ako uopće) pažnje nasilju koje je prethodno počinila NDH protiv onih koji su bili izdvojeni kao “Srbi”.⁹ Kao takve, te historije često nude divergentno i uzajamno inkompatibilno viđenje prošlosti, čak i kad se bave istim mjestima i istim vremenskim periodima. A verzija te fragmentirane historije koju time dobijamo zavisi gotovo u potpunosti od toga koju “etničku grupu” autor želi demonizirati ili predstaviti kao mučenike.

U tom cilju autori često dekontekstualiziraju ubijanja time što povezuju akte nasilja protiv određene grupe na raznim mjestima i u raznim periodima – kao da je spisak pokolja dovoljno objašnjenje – ne spominjući njihove specifične uzroke i njihove često zbunjujuće vremenske i geografske varijacije. Taj pristup je nekima olakšao posao sugeriranja da postoji jedna sveobuhvatna, isključivo nacionalistička ideologija “etničke grupe x” prema “etničkoj grupi y”, i da to onda identificiraju kao primarni uzrok nasilja između različitih gru-

pa.¹⁰ Motivacija da se to čini često vuče korijen iz želje da se iznesu tvrdnje kako ubijanje određene grupe predstavlja genocid. Tako postoji imperativ da se pokaže predumišljaj i u namjeri i u formi onoga za što se pretpostavlja da je duboko usađena ideologija isključivosti. Kako Zdravko Dizdar i Mihael Sobolevski tvrde u svojoj studiji i zbirci dokumenata o četničkoj ideologiji i nasilju u NDH: “Svi ti dokumenti ukazuju na to da su četnički zločini genocida nad Hrvatima i muslimanima bili unaprijed planirani.”¹¹

Dva ključna elementa, stoga, proizlaze iz velikog dijela južnoslavenske literature o nasilju tokom NDH: s jedne strane tu je osjećaj da cijele “etničke grupe” treba promatrati kao glavne historijske aktere, i kao počiniocce i kao žrtve; s druge, nasilje između tih “grupa” rađa se iz njihove pretpostavljene duboko usađene nacionalističke ideologije.¹² Rijetko se stekne čak i grubi dojam o specifičnim uzrocima nasilja u konkretnom slučaju, ili zašto se ono dešava onda i gdje se dešava (a ne u drugim vremenima i na drugim mjestima), ili koji bi mogao biti odnos između nasilja, etniciteta i nacionalizma. Umjesto toga, svi ovi faktori pojavljuju se objedinjeno u jednom nepromjenjivom portretu u kojem etničke grupe ubijaju druge etničke grupe, ili ove ubijaju njih. U tom okviru čini se da je nasilje predodređeno davnim historijskim faktorima, te je, dakle, zadatak historičara samo da pruži sliku užasa ubijanja. Ovdje nam na um pada opservacija Donalda Horowitza o velikom dijelu literature o nasilju u Južnoj Aziji: “Nasilje se ili otima svakom objašnjenju ili mu objašnjenje i ne treba.”¹³

S obzirom na ovakvo stanje u pogledu velikog dijela južnoslavenske literature o nasilju u NDH, čovjek možda može shvatiti zašto neki sjevernoamerički historičari, kao što je Tara Zahra, sugeriraju da je, općenito govoreći, možda došlo vrijeme da se “Istočna Evropa izbavi iz stereotipa o nasilju [i] nacionalizmu”. Ipak, takvi glasovi ne pozivaju na sofisticiranije pristupe istraživanju i objašnjavanju zbunjujućih epizoda ubijanja koja su se događala među zajednicama. Umjesto toga se prije čini da to njihovo ‘izbavljanje’ podrazumijeva odustajanje historičara i ostalih od pretpostavljene “neprestane usredotočenosti na nasilje”, a kao zamjena za to sugerira se proučavanje drugih tema. Nova područja istraživanja, kao što je transnacionalna historija, svakako mogu u tome biti prosvjetljujuća. Ipak, ako čovjek historiografiju Istočne Evrope (ili Balkana) promatra, kao što to Zahra sugerira, kao historiju zapetljanu u “stare priče o patološkom... etničkom sukobu” i “nasilju”, onda bi jedan produktivan način bio pisanje analitičkih, sofisticiranih studija tog fenomena. Provođenje takvih studija ne bi nastavilo s “patologiziranjem” historije ove regije, kao što neki strahuju; prije će biti da bi je to ustvari depatologiziralo time što bi rasvijetlilo naše još uvijek slabo razumijevanje uzroka i dinamike nasilja, kao i njegovog odnosa prema nacionalizmu i “etničkom sukobu”.¹⁴

Srećom, tokom posljednje decenije među naučnicima je poraslo zanimanje za historiju NDH, pogotovo onima izvan bivših jugoslavenskih zemalja, što je rezultiralo s nekoliko novih studija. Mi sada znamo mnogo više o životu u Sarajevu tokom Drugog svjetskog rata; o širim političkim ciljevima ustaša i četnika, kao i o njihovim nasilnim politikama i praksama; o sukobu između četnika i partizanima predvođenih komunista; i o kulturnoj politici NDH-ovog režima.¹⁵ Nesporno je da danas čitaoci na engleskom jeziku mogu saznati mnogo više nego ranije o historiji NDH i o nekim aspektima nasilja koji su se manifestirali u vrijeme njenog postojanja. Ipak, kada se suočimo s pitanjima uzroka, dinamike i efekata lokalnog nasilja među zajednicama, ova literatura daje iznenađujuće malo odgovora.

Ono što je ovim studijama zajedničko je prisustvo – na jedan ili drugi način – onog što politolog Stathis Kalyvas zove “davanjem prednosti proučavanju urbanih područja”, što je do relativno nedavno bila karakteristika mnogih studija o masovnom nasilju i građanskom ratu u različitim kontekstima. Pod ovim pojmom on podrazumijeva ne samo doslovno odsustvo sela u tim radovima i prednost koju istraživači daju istraživanju u velikim gradovima; to podrazumijeva i jednu “općiju tendenciju akontekstualnog tumačenja pojava i s isključivim pogledom odozgo nadolje”.¹⁶ I u izboru predmeta i metodologije istraživanja neka od ovih novijih djela o NDH pokazuju jasan interes za dubinsko proučavanje specifične dinamike života tokom rata u malom broju urbanih područja te države. U radovima koji zaista namjeravaju proučavati događaje u ruralnim zajednicama autori općenito koriste kratke primjere određenih mjesta kako bi ilustrirali ideologije, politike i trendove koji su više usmjereni na makronivo, dok im lokalna ruralna zajednica nije u središnjem i trajnijem fokusu interesa. Štaviše, gotovo sve ove studije oslanjaju se na izvore koji su gotovo isključivo locirani u urbanim centrima, dok izbjegavaju rad u provincijskim arhivama na terenu i etnografska istraživanja u selima.

Mada su ovi noviji radovi doista dali istinski doprinos historijskoj nauci, iznenađujuće je koliko malo još uvijek znamo o lokalnim seoskim zajednicama u NDH unatoč konsenzusu među naučnicima da se golema količina nasilja među zajednicama upravo tu dešavala. To što ova historiografska praznina i dalje postoji dodatno zbunjuje s obzirom na pomak u istraživanju masovnog nasilja tokom posljednje decenije u drugim kontekstima, kao što su Azija i Afrika, gdje je lokalni nivo, posebno selo, postao središnjim predmetom analize.¹⁷ Ovo se odnosi i na istraživanja drugih dijelova Evrope u Drugom svjetskom ratu, poput Poljske i istočne Galicije. Dovoljno je navesti da je pionirsko djelo Jana Grossa o lokalno počinjenom masovnom ubijanju knjiga *Susjedi: Uništenje jevrejske zajednice u Jedwabneu u Poljskoj* (*Neighbors: The Destructi-*

on of the Jewish Community in Jedwabne, Poland) objavljena prije skoro petnaest godina.¹⁸ A ipak nijedan historičar nije se još suočio s izazovom pisanja slične studije na mikronivou o nekom malom gradu ili selu u ruralnim dijelovima NDH, mada se tvrdi da je fenomen komšija koji ubijaju komšije na etničkoj osnovi bio tu rašireniji nego u Poljskoj pod njemačkom okupacijom.¹⁹

Među novijim radovima o NDH koji se na neki način bave selom ne nalazimo odbacivanje široko rasprostranjenog fenomena nasilja u selima. Ali postoji tendencija prihvatanja – u velikoj mjeri – okvira koji, u prikazivanju tih događaja, stvari objašnjava iz perspektive odozgo nadolje, obično naglašavanjem važnosti nacionalističkih ideologija i odluka koje su donosile elite. Život i smrt na lokalnom nivou tako se pojavljuju u biti kao posljednja (i obično pasivna) karika u lancu kauzalnog procesa koji općenito počinje daleko, u prijestolnicama i među ključnim političkim liderima.²⁰ Nasilje koje su odobravale vlasti NDH nesumnjivo je bilo od velikog značaja 1941. (i tokom sljedećih godina). Nijedan naučnik ne može sebi dozvoliti da to odbaci pri pokušaju objašnjavanja nasilja u toj državi. Ali pitanja učešća mještana u ubijanju vlastitih komšija na etničkoj osnovi, visok nivo vremenskih i geografskih varijacija u pojavi tog nasilja i njegov odnos prema etnicitetu i nacionalizmu, kao i njegovi efekti na to dvoje – na ta pitanja se ne može adekvatno odgovoriti bez postojane pažnje koja bi se izbliza posvetila lokalnim društvenim odnosima kako prije tako i tokom 1941. godine.²¹

To što se nastavlja dominacija okvira za objašnjenje uveliko određenog pristupom odozgo nadolje i dalje zbunjuje s obzirom na obilje dokaza koji sugeriraju koliko je zapravo slaba bila vlada NDH u mnogim njenim ruralnim krajevima, posebno u pogledu usmjeravanja nasilja koje su provodile lokalne milicije – ustaše. Uzmite ovdje u obzir riječi jednog zvaničnika NDH u bosanskom gradu Jajcu koji u septembru 1941. svojim nadređenim piše o ustaškom nasilju: “[U Jajcu] nema ni vlasti, ni vlade, ni velikog župana, ni oružništva, ni vojske – samo ove ustaše”.²² Ili vojnog komandanta NDH koji u maju 1941. godine piše o stavu lokalnih ustaša u kulenvakufskoj regiji: “oni odgovaraju da za njih ne postoji nikakva [viša] vlast, i da mogu raditi što god im je volja”.²³ Takvi dokazi sugeriraju ograničenja koja sobom nosi isključivo oslanjanje na objašnjenje koje je određeno pristupom odozgo nadolje u predstavljanju dinamike lokalnog nasilja u NDH. To što ovaj pristup i dalje prevladava odražava nedostatak trajnije pažnje prema sredini u kojoj se zapravo desio ogroman broj ubistava: lokalnoj ruralnoj zajednici. Taj nesrazmjer između želje da se objasne uzroci i dinamika masovnog nasilja a da se pritom ipak ne posvećuje dovoljna pažnja istraživanju zajednica gdje se ono na terenu dešavalo nije ništa novo u naučnom istraživanju masovnog nasilja. Ono je karakteristično za višedecenij-

sko proučavanje holokausta, posebno u vezi sa Istočnom Evropom, kako tvrdi Omer Bartov, što se počelo prevazilaziti tek u posljednjih petnaest godina.²⁴

Ali do sličnog pomaka tek treba doći kad je riječ o proučavanju nasilja u NDH. Ovo sadašnje ograničenje blisko je povezano s vrstama istraživačkih pitanja koja su i dalje ostala bitna. Historičari NDH pokazuju tendenciju da se usredotočuju na set naširoko debatiranih pitanja koja dugo dominiraju njihovim područjem istraživanja: koliko je ljudi ubijeno u NDH, da li neka ubijanja predstavljaju “genocid”, ratno iskustvo “etničkih grupa”, borba između partizana predvođenih komunistima i srpskih nacionalista četnika, da li te godine treba shvatiti kao građanski rat između tri ili četiri strane, kao i da li su bosanski “muslimani” na neki način bili “prirodni” saveznici nacista ili su bili “antifašisti”.²⁵ Može se tvrditi da sva ova pitanja imaju svoje mjesto i da zaslužuju pažnju. Ali to što ona i dalje zauzimaju istaknuto mjesto pomoglo je i da se u diskusijama o toj historiji ostane usmjereno prema unutra. Posljedica tog pristupa je neučestvovanje u širim naučnim debatama koje se trenutno vode o uzrocima, dinamici i efektima političkog nasilja u raznim kontekstima diljem svijeta.²⁶ Nažalost je tako jer historičari koji se bave NDH-om mogu mnogo doprinijeti s obzirom na to da je u toj državi prevladavalo lokalno nasilje među zajednicama.

Važni teoretski i empirijski radovi tokom posljednje decenije, uglavnom iz pera politologa i antropologa, bacaju svjetlo na često značajan nedostatak veze između podjela na makronivou i prirode lokalnog nasilja, odnosno nasilja na mikronivou, pogotovo u ruralnim krajevima.²⁷ Ovaj uvid je pomogao da se potakne trajniji angažman u proučavanju onoga što je često zbnjujuća vremenska i geografska varijacija slučajeva lokalnog nasilja, pogotovo kroz mikrokomparativno istraživanje.²⁸ Veća pažnja posvećena tim varijacijama donijela je sa sobom izazov da se objasni prisustvo i odsustvo nasilja u okviru istih podnacionalnih jedinica te time postavila pitanje razumijevanja kako eskalacije tako i obuzdavanja od nasilja u takvim područjima.²⁹ Proučavanje plime i oseke nasilja, kao i njegovih posljedica, rezultiralo je radovima o tome kako ratna dinamika kasnije oblikuje perspektive budućeg nasilja. To je pomoglo da se pažnja usmjeri na to koliko su prijeratne političke podjele i lokalna dinamika za vrijeme rata važne kada utvrđujemo da li dolazi do nasilja među zajednicama, gdje se ono dešava (ili ne dešava), i na koje načine.³⁰ Ovo proučavanje unutarne dinamike nasilnog sukoba sugerira da nasilje može zapravo dramatično transformirati identitete i oblike društvene kategorizacije, i to na načine koji se zapanjujuće razlikuju od onog što je postojalo prije nasilnog sukoba.³¹ Sve ove spoznaje, koje su posljednjih godina toliko oživjele proučavanje političkog nasilja, pružaju nam izuzetne načine kako pristupiti i iznova

razmotriti problem boljeg objašnjenja lokalnog nasilja u NDH. A, opet, gotovo nijedan od tih pristupa nije primijenjen na ovaj slučaj.

Plodonosno rješenje predstavljala bi dva blisko povezana pristupa koja nam mogu pomoći da bolje razumijemo zbunjujuću eksploziju ubijanja u mjestima poput Kulen-Vakufa 1941. godine i njegove potonje efekte na život tog mjesta. S jedne strane nužno je da ruralnu zajednicu – gdje se zapravo i desilo toliko mnogo nasilja u NDH – stavimo u središte analize. Veći analitički fokus na mikronivo, u selima gdje se često i dešavaju i građanski rat i masovno ubijanje, doveo je do značajnog napretka u naučnom istraživanju drugih slučajeva nasilja, kao što su oni u Africi. Ipak, čak i među istraživačima koji se bave tim dijelom svijeta još uvijek se čuju pozivi da se više istraživanja obavlja na lokalnom nivou, što bi pružilo barem osnovnu rekonstrukciju često slabo shvaćenih tokova događaja u selima gdje komšije ubijaju komšije.³² S obzirom na nepostojanje takvog istraživanja u ruralnim lokalitetima NDH, potreba za pomakom analitičke pažnje u tom smjeru još je izraženija.

S druge strane, trebalo je sagraditi analitički most između specifične historije lokalne ruralne zajednice u NDH i šire naučne debate o uzrocima, dinamikama i efektima nasilja diljem svijeta. Način da se na taj izazov odgovori nije puko istraživanje lokalne historije kulenvakufskog kraja, već i izrada dijagrama toka događaja korištenjem pitanja, kao i niza komparativnih slučajeva diljem svijeta, koji iskrnsnu kad se uključimo u tu širu raspravu o nasilju. Na taj način možemo s novim istraživačkim pitanjima i podacima s ciljem poređenja pokušati ploviti nepoznatim vodama ruralnih zajednica u NDH, što nam može pomoći da usmjerimo pažnju na vidljive uzroke, dinamiku i efekte. Postavljanje tih pitanja u vezi s ovim specifičnim dijelom svijeta krije obećanje boljeg rasvjetljavanja onog što je i dalje u velikoj mjeri tajnovito: Kako i zašto su se komšije u multietničkim zajednicama, koje su tokom dugih vremenskih perioda općenito živjele u miru, iznenada 1941. godine sunovratili u tako šokantan nivo nasilja među zajednicama? I kako je to iskustvo utjecalo na njihove identitete i odnose?

Ova knjiga izraz je neprestanog nastojanja da se odgovori na te izazove. Oslanja se na pitanja i spoznaje iz područja političkog nasilja, etniciteta i nacionalizma kako bi se ispričala priča o Kulen-Vakufu prije, tokom i nakon 1941; s druge strane, na tom putu čitavo blago empirijskih spoznaja o ovoj priči postat će sredstvo da se na kritički način učestvuje u ključnim debatama koje se u tim područjima nauke vode. Kao takva, knjiga baca analitičko svjetlo na lokalnu dinamiku nasilja među zajednicama i njegove efekte na jednu ruralnu balkansku zajednicu, što je tema koja je upadljivo odsutna u literaturi o političkom

nasilju. Ipak, mada se oslanja na ključna pitanja i nalaze dosadašnjih naučnih radova, ova ih studija ne primjenjuje na Balkan tek radi puke ilustracije dobro poznatih teorija. Umjesto toga, priča o ovoj balkanskoj zajednici otvara nam put da proširimo svoje istraživanje političkog nasilja – čiji se veliki dio tiče neetničkih građanskih ratova. Ovdje je cilj produbiti ovaj rad proširivši ga na jedan tip nasilja koji se rjeđe analizira u ovoj vrsti literature: ono što bi mnogi ljudi mogli percipirati kao “etničko nasilje”.

U ostatku Dijela I (“Historija”) dajemo rekonstrukciju historije kulenvakufskog kraja prije 1941, s fokusom na teme etniciteta i sukoba. Počinjemo s krajem sedamnaestog stoljeća, kada je osnovan ovaj gradić u dolini rijeke Une, nedaleko od nekoliko vojnih utvrda sagrađenih kao rezultat tadašnjih ratova koje je Osmansko Carstvo vodilo na svojim zapadnim granicama. Taj grad će vremenom postati poznat kao Kulen-Vakuf. Dva pitanja uokviruju naše istraživanje historije ovoga grada i njegove okolice: Koje značenje je na lokalnom nivou imao pojam “eticitet” (ili “nacionalnost”) prije 1941. godine? Do koje mjere su etnicitet i nacionalizam bili relevantne kategorije i ideologije kroz koje se kanalizirao sukob? Ovdje je potrebno istražiti njihov lokalni predratni značaj, ili njegovo nepostojanje. Postoji čitavo bogatstvo neiskorištenih arhivskih izvora, pogotovo onih koje su stvarale austrougarske vlasti (1878–1918) i međuratne jugoslavenske vlade (1918–1941), koji nam mogu pomoći u ovom istraživanju: sudski dokumenti vezani za zemljišne sporove; statistika o kriminalu; policijski izvještaji o političkim razdorima i sukobima među pojedincima; programi i aktivnosti političkih stranaka; izborni rezultati; kao i izvještaji o postojanju ekstremističkih grupa i njihovim aktivnostima (ili njihovom odsustvu). Ako je osjećaj antagonističkog etniciteta postao raspoloživi vokabular u lokalnoj politici i društvenim odnosima, je li on bio dominantan? Ako jest, kada i zašto?

Nakon istraživanja predratne lokalne dinamike identifikacije, sukoba i kohezije, Dio II (“1941”) okreće se analizi 1941. godine, sa specifičnim fokusom na period od aprila do septembra, tokom kojeg je kulenvakufski kraj svjedočio neviđenom nivou lokalno izvršenog nasilja. Invazija na Kraljevinu Jugoslaviju pod vodstvom Njemačke, početkom aprila 1941. godine, rezultirala je nestankom te države i uspostavom NDH. Opsežni arhivski izvori koje su za sobom ostavile njene civilne i vojne vlasti o izgradnji nove države na makro (centralnom), mezo (regionalnom) i mikro (lokalnom) nivou, uz tadašnju štampu, omogućavaju da se stekne predstava o tome kako je došlo do ove iznenadne transformacije. Oni nam također omogućavaju da razlučimo koji su bili njeni efekti na lokalni oblik identiteta i društvenih odnosa. Kako je to što je ta vlada stvorila jedno novo političko polje, u kojem je “eticitetu” dramatično pora-

stao značaj, utjecalo na lokalne međuetničke i unutaretničke odnose? Koje su bile nove kategorije uključenosti i isključenosti? Ključni akteri na lokalnom nivou koji su pokretali te transformacije bili su muškarci koji su se uključili u vladine ustaške milicije. Dokumenti iz brojnih arhiva, uz neobjavljene rukopise i memoare koje su napisali mještani, omogućavaju korištenje slučaja kulenvakufskog kraja za izradu detaljnog društvenog portreta ove grupe i osvjetljavanje dinamike njene mobilizacije na lokalnom nivou.

Jedan od prvih efekata politika koje su vlasti provodile u tom kraju bilo je odobravanje masovne pljačke imovine "nehrvata" od strane ustaških milicija i ostalih koje su vlasti definirale kao "Hrvate". Kako su te prilike za međuetničku pljačku utjecale na međuetničke i unutaretničke odnose? U početku, oni koji su definirani kao "etnički drugi" (tj. "Srbi") bili su samo žrtve. Ali ustaše su ubrzo, pošto su sve od tih drugih opljačkali, počeli ciljati i na svoju pretpostavljenu "etničku braću" (tj. "Hrvate"). Šta nam to govori o važnosti etničke pripadnosti u tim momentima prevrata? Dokumenti civilnih i vojnih vlasti NDH pružaju nam građu za sklapanje jasne lokalne slike te inače teško razlučive i nedovoljno istražene dinamike. Ovdje je važno razlučiti kako je taj novi, ispolitizirani značaj etničke pripadnosti utjecao na prilike za nasilje nasuprot jednostavnom gledanju na nasilje i pljačku kao na puke izdanke pretpostavljenih antagonističkih "etničkih" podjela koje su odranije postojale. Učinimo li to, možemo se upitati jesu li potrebni duboko usađeno nacionalističko osjećanje ili etničke podjele da se na lokalnom nivou potakne etnički zasnovano nasilno ponašanje.

Početkom jula 1941. pokolji nad onima koji su smatrani "nehrvatima" (tj. "Srbima") počeli su u mnogim lokalnim zajednicama, općenito kao odgovor na uzajamno hranjene strahove. Vlasti NDH uvele su politike etniciziranog progona, koje su navele mnoge među onima koji su mu bili meta nasilja da bježe u šumu, pri čemu su lokalne vođe strahovale da oni tamo pripremaju ustanak. To je pokrenulo napade iz predostrožnosti na ta sela, koje je vlada odobravala, a koji su rezultirali masovnim ubijanjem. Arhivski dokumenti koje su prije, tokom i ubrzo nakon tih događaja sačinile civilne i vojne vlasti NDH, kao i svjedočenja i memoari preživjelih, omogućavaju nam detaljnu rekonstrukciju tih pokolja. Ti izvori omogućavaju nam da objasnimo zašto se to lokalno nasilje desilo onda kada se desilo i tamo gdje se desilo. Oni nam također omogućavaju da istražimo kako je to ubijanje utjecalo na odnose među zajednicama i percepcije grupnih identiteta. Jesu li počinio i preživjeli promijenili svoje viđenje komšija, i sebe samih, u momentima tokom i neposredno nakon tog nasilja? Dok se to ubijanje dešavalo, primjeri međuetničkog spašavanja i intervencije s ciljem spašavanja potencijalne žrtve javljali su se u nekim mjestima,

ali ne i u nekim drugim. Ovdje je izazov kako objasniti te zbunjujuće geografske varijacije. Šta je omogućilo da neki spašavaju svoje komšije? Faktori od prije 1941. godine (poput dugotrajnih međuetničkih prijateljstava) svakako su tu bili važni. Ali naša potraga za objašnjenjem ukazuje na značaj unutarnjih faktora nasilja jer su dokazi o pozitivnim predratnim međuetničkim odnosima široko rasprostranjeni, a primjeri spašavanja se u velikoj mjeri razlikuju od mjesta do mjesta.

Manje od mjesec dana nakon što je počelo ustaško ubijanje, znatan dio pravoslavnog življa digao se na ustanak. Tokom augusta i početkom septembra oni napadaju katolička i muslimanska sela i vrše brojna ubistva iz osвете. Mnogi od onih koji su posegnuli za oružjem kasnije će napisati memoare o svojim iskustvima. Ovi izvori su različitog kvaliteta i često teže hagiografskom opisu uloge Komunističke partije, koja je nekoliko mjeseci kasnije uspjela preuzeti vodstvo nad mnogim od tih lokalnih boraca. Ipak, mnoga od tih neposrednih sjećanja otkrivaju nam kompleksnu sliku lokalnih događaja i često detaljno raspravljaju o slabostima ustanka, aktima međuetničkog spašavanja i primjerima nasilja među zajednicama. Arhivski dokumenti o javnim proglasima ustanika i privatnoj prepisci u vrijeme ustanka također postoje, što može pomoći u procjeni do koje mjere ti memoari pretjeruju, umanjuju ili propuštaju da pruže informacije.

Kad se međusobno porede, ovi izvori pružaju uvid u motivacije, akcije i ciljeve lokalnih ustanika. Omogućavaju nam i da postavimo nekoliko pitanja: Kako je nasilje na etničkoj osnovi utjecalo na to kako mještani vide sebe i one čije je nasilje njima upisalo etnicizirane kategorije uključenosti i isključenosti? Koliko su čvrste bile te nove forme identifikacije koje nastaju tokom ovih akata? Ranije masovno ubijanje pravoslavnog stanovništva ne samo da je potaknulo brzu kolektivnu kategorizaciju “etnički drugoga” kao neprijatelja nego je dovelo i do procesa kolektivne kategorizacije unutar novoutvrđenih granica između grupa. Oni koji su preživjeli pokolj često su zahtijevali etnicizaciju, ili su – kao odgovor na svoj kolektivni progon – na etničkoj osnovi zbijali redove sa svojom pretpostavljenom “braćom”.

Ključni cilj u razmatranju ustanka je da se pokuša odmaknuti od puke analize kako nasilje na etničkoj osnovi može proizvesti brzo razvrstavanje ljudi u kategorije etnički “drugih” ili “braće”. Treba razmotriti i kako nasilje među zajednicama može zapravo potaknuti simultane procese etnicizacije, koji se odvijaju brzo i u više pravaca. Počinioci mogu pripisati etnicitet žrtvama kroz akte nasilja; žrtve, zauzvrat, mogu također prihvatiti kao svoju tu izvana nametnutu etničku kategorizaciju te, aktima osвете, pripisati etnicitet inicijalnim počiniocima zločina i onima koji su s njima povezani. Međutim, etnicizacija

se može brzo širiti i unutar grupa počinitelaca/žrtava aktima nasilja i prijetnje – dakle i protiv etnički “drugih” i protiv etničke “braće”. Naša radna hipoteza u analizi ovog nasilja je, dakle, potreba da bolje procijenimo moć nasilja ne samo kao puke destruktivne sile već i kao veoma generativne sile koja djeluje putem radikalnog oblikovanja granica i mogućnosti individualne i grupne identifikacije.

Ipak, ovdje prijeti opasnost da nas pristrasnost prilikom selekcije – to što smo za analizu inicijalno odabrali područje Kulen-Vakufa, gdje su neke zajednice bile uništene uslijed visokog nivoa masovnog nasilja – može navesti da povjerujemo da “etničko” nasilje proizvodi isključivo kaskadnu “etničku” polarizaciju. Od te pristrasnosti možemo se odbraniti tako što ćemo primijeniti mikrokomparativni pristup. To nam omogućuje da identificiramo “negativne slučajeve”, odnosno primjere mjesta u ovom istom kraju gdje se nasilje nije desilo, ili gdje su međuetničko spašavanje i intervencije ograničili ili spriječili ubijanje. Memoari i arhivska građa koje su za sobom ostavili ustanici ključni su izvor za identifikaciju i rekonstrukciju tih nedovoljno proučenih primjera u kojima se nasilje činilo vjerovatnim, a ipak se nije desilo; tu su i memoari mještana koji su u tim slučajevima bili pošteđeni nasilja. Zagonetku ovdje predstavlja to što su područja u kojima se nasilje nije desilo imala slične predratne strukturalne karakteristike kao i ona koja su doživjela masovno ubijanje i to što su i jedna i druga bila izložena istim politikama progona koje je provodila NDH tokom ljeta 1941. Kako onda objasniti te zbunjujuće varijacije u pogledu nasilja? Kako su međuetnički akti spašavanja i nastojanja da se nasilje obuzda utjecali na etničku identifikaciju i odnose među zajednicama? Ovdje se možda bavimo nedovoljno proučavanom, kontraintuitivnom dinamikom. Dok talasi ubijanja mogu brzo stvoriti antagonističku kolektivnu kategorizaciju na etničkoj osnovi, oni mogu proizvesti i svoju suprotnost: talase međuetničkog spašavanja i osjećaja da je ponašanje – a ne etnička pripadnost – od ključnog značaja u razlikovanju neprijatelja od prijatelja.

Posljednje poglavlje Dijela II (“Četrdeset i osam sati”) predstavlja detaljnu rekonstrukciju i analizu onog “nagovještaja” pronađenog u plavim fasciklima u Arhivu Bosne i Hercegovine: masovnog ubijanja od strane ustanika, i to uglavnom civilnog stanovništva u Kulen-Vakufu tokom nekoliko dana početkom septembra 1941. godine. Cijeli niz izvora bio je potreban da bi se ispričala ova historija: arhivski dokumenti civilnih i vojnih vlasti NDH, memoari i dokumenti koje su ostavili ustanici, štampa u NDH iz tog vremena, svjedočenje preživjelih (pisano i usmeno) te neobjavljeni rukopisi (tj. historije i memoari koje su zapisali mještani). Nakon što provedemo mikrokomparativnu studiju nasilja koje su počinili ustanici, to nasilje možemo analizirati koristeći se

kategorijama i pitanjima drukčijim od onih koja bi nam se mogla učiniti očitim. Umjesto da pitamo: Zašto su ustanici (od kojih bi mnoge jednostavno definirali kao “Srbe”) ubili veliki broj kulenvakufskih civila (tj. “muslimana”), možemo postaviti drugačije, za analizu korisnije pitanje: Kako su “zagovornici eskalacije” među ustanicima uspjeli svladati otpor “zagovornika obuzdavanja” u svojim redovima, a onda u Kulen-Vakufu počinili niz pokolja na etničkoj osnovi?

Ovakvim pristupom analizi možemo izbjeći svodenje ove historije na pojednostavljeni sukob između cijelih “etničkih grupa” u kojem jedna grupa, vođena pretpostavljenom silnom željom da se osveti drugoj grupi, počini masovno osvetničko nasilje. Umjesto toga, ova historija nas navodi da objasnimo kako su se oni koji su nastojali proširiti nasilje u početku suočili sa zadatkom nadvladavanja svojih protivnika, koji su nominalno bili na istoj strani i iste etničke pripadnosti, a koji su bili protiv ubijanja. Čineći to, možemo osvijetliti precizne mehanizme kojima se u nekom momentu i na nekom mjestu želja za nasiljem na etničkoj osnovi pretvara u akte ubijanja a da se pritom ne oslanjamo na faktore poput pretpostavljenih dugotrajnih “etničkih antagonizama” ili čak silne želje za osvetom koju izazove situacija, kao na primarne uzročne faktore. Ti faktori u nekim slučajevima mogu biti potrebni uzrok, ali nisu dovoljni kao objašnjenje. Kao što će naša prethodna mikrokomparativna analiza negativnih slučajeva pokazati, čak i kad se “etnički antagonizmi” i želja za osvetom na etničkoj osnovi pojave kao krupan faktor u datom kraju, nasilje se ipak možda neće dogoditi. Rekonstrukcija tih nekoliko dana ekstremnog nasilja u Kulen-Vakufu početkom septembra 1941. godine suočava nas, stoga, s jedinstvenim izazovom: Kako možemo objasniti šta je to što situaciju u kojoj je nasilje među zajednicama moguće pretvara u stvarno masovno ubijanje?

U Dijelu III (“Nakon nasilja među zajednicama”) bavimo se istraživanjem kako iskustva i sjećanja na nasilje utječu na lokalne forme identiteta, odnosa i nacionalizma tokom nekoliko poslijeratnih decenija. Kako je ubijanje iz 1941. oblikovalo percepcije samih sebe i percepcije drugih? Na koje načine su ljudi govorili – ili nisu govorili – jezikom nacionalizma nakon tako visokog nivoa nasilja među zajednicama, mada sada pod autoritetom komunističke vlade, koja je bila odlučna da iskorijeni sve oblike antagonističkog nacionalizma? Arhivski izvori koji su nam sada dostupni o lokalnim odnosima među zajednicama tokom 1950-ih i 1960-ih, a koje su prikupili opštinski komiteti Saveza komunista, omogućuju nam takvo jedno razmatranje na mikronivou. Kada se tome dodaju gledišta nekih mještana, pruža nam se rijetka prilika za uvid u mikrodinamiku nacionalnosti na lokalnom nivou u sjeni ubijanja među zajednicama tokom kojeg počinio i preživjeli – čije identitete mogu nositi isti

ljudi – često ponovo žive kao komšije. Da li su ubijanja počinjena 1941. godine utjecala na to kako bi ljudi reagirali na pokušaje svojih komšija da šire osjećaj antagonističkog nacionalizma, posebno kao odgovor na pojave lokalnih sukoba? Šta je to zbog čega neki ljudi ostanu ravnodušni prema takvim nastojanjima, a drugi ih nastoje obuzdati? Primarni nam je cilj ovdje dati nove odgovore na mikronivou na ključna pitanja na planu proučavanja nacionalizma: Kako obični ljudi progovore jezikom nacionalizma, ostaju na njega ravnodušni, ili mu se opiru?

U Epilogu se vraćamo u sadašnjost tako što razmatramo tri upečatljiva portreta lokalne zajednice: otkrivanje prvog spomenika posvećenog ratu u Kulen-Vakufu 1981. godine; to što su snage bosanskih i hrvatskih Srba u junu 1992. na mostu na Uni napravile selekciju 210 lokalnih muslimana, odraslih muškaraca i mladića, koje će zarobiti i isljeđivati; te razmatranje sadašnjeg pejzaža sjećanja na rat u toj regiji. Svrha ovog produžetka naše priče – kroz te portrete – u sadašnjost nije samo da uspostavimo kontekst u kojem bi se bolje osvijetlio njen ključni doprinos nauci; to činimo kako bismo ukazali na to da ova historija – i način(i) na koji(e) je bila iznošena, ušutkivana i zaboravljena – i dalje ima dalekosežne posljedice na ljude u ovom kutku svijeta. To uključuje “potpaljivanje” potencijala za kasnije nasilje (tokom 1992–1995) i ima utjecaja na sadašnje osjetljivosti u vezi s tim kakva je budućnost tu moguća – ili nije moguća.

I konačno, naše putovanje u davnu prošlost, od onih plavih fascikli otkrivenih u Arhivu Bosne i Hercegovine, pa kroz nasilje 1941, a potom dalje do sadašnjosti, pružit će lokalno specifične i empirijski bogate odgovore na nekoliko pitanja od globalnog značaja: Kakav je odnos između nasilja, s jedne strane, i identiteta, nacionalizma i sjećanja, s druge strane? Šta stvara percepciju jedne lokalne zajednice kao zajednice uzajamno isključivih, antagonističkih “etničkih grupa”? Kako to da neki ljudi u takvim zajednicama počinju gledati na svoju historiju kao na naizgled neprestane cikluse “etničkog nasilja”? I koja je naša odgovornost u kazivanju historije o nasilnoj prošlosti u takvim mjestima?

Prije nego što se otisnemo na ovo putovanje treba reći koju riječ o metodološkim i konceptualnim pitanjima. Ova studija u velikoj mjeri koristi primarne izvore u rekonstrukciji skoro *svih* dijelova ove priče. Ti arhivski dokumenti, memoari i usmena svjedočenja ponudili su nove uvide u to kako je živjelo selo. Znatno napor da se pribave takvi izvori nije poduzet samo da bi se dalo više lokalne boje. Ovaj pristup nam omogućuje da se zadržimo blizu terena dok pripovijedamo cijelu ovu historiju. Time nam je omogućen pokušaj rekonstruiranja te prošlosti a da se pritom ne poseže često za nekritičkim ko-

rištenjem etniciziranog jezika grupe time što će se nemarno ljude tog kraja dijeliti u “grupe” koje se zovu “Srbi”, “Hrvati”, “muslimani”, i tako dalje, što je pristup uobičajen za većinu historijskih knjiga ovog dijela svijeta. Umjesto da na svoje historijske aktere projiciramo osjećaj jasno definiranih “etniciteta” ili “nacionalnosti”, veliki broj i visoki kvalitet primarnih izvora omogućavaju nam da, umjesto toga, slušamo izbliza ono što nam oni zaista imaju reći o tim kategorijama identifikacije. Stoga će u ovoj knjizi riječ “nominalno” često prethoditi etničkim kategorijama, ili će one nekad biti pisane s navodnicima, gdje god nema primarnih izvora da nam osvijetle kako su ti historijski akteri sami koristili etničke nazive. Time svjesno odvajamo svoje kategorije historijske analize od dnevne prakse historijskih aktera. Ono što oni kažu treba da nas rukovodi u tome kako koristimo – ili ne koristimo – etničke kategorije u pripovijedanju ove historije. Moramo se oduprijeti potrebi da projiciramo svoje vlastite percepcije tih kategorija na ljude čiju historiju nastojimo ispričati. Ostati oprezan u pogledu ovog pitanja od suštinskog je značaja kako bismo odgovorili na izazovan zadatak razaznavanja kako etničke kategorije ljudima postanu važne – ili ne postanu važne – te kako i zašto te kategorije tokom vremena mijenjaju značenje i relevantnost.

Da bismo bolje shvatili i objasnili tu fluidnost, moramo se oduprijeti ideji da su “etnicitet” i “nacija” žive stvari u svijetu, ili da su apstraktni kolektivni akteri kojima ljudi nekako prirodno pripadaju i kroz koje djeluju. Umjesto toga trebamo shvatiti da su oni “perspektiva gledanja na svijet”, kako tvrdi sociolog Rogers Brubaker. To su mentalni okviri ili načini gledanja i tumačenja našeg svijeta, koji nisu naprosto duboki i trajni, već se mogu među ljudima naprasno “desiti” u određenim trenucima.³³ Izazov za historičara je da razotkrije specifične faktore koji “eticiziranoj” perspektivi u određenom trenutku daju smisao i politički značaj – ili to ne čine. U potrazi za tim faktorima bit će korisno posebno usmjeriti pažnju na slučajne događaje, pogotovo na lokalnom nivou, koji mogu navesti ljude da brzo promijene pogled na identitete i društvene odnose – i to na dramatičan i često neočekivan način.³⁴ Primjena ove vrste analize, s posebnim fokusom na ulogu događaja, obećava nam da ćemo bolje rasvijetliti pitanja kako i zašto među običnim ljudima u malim zajednicama kategorije “etniciteta” ili “nacije” postanu važne (ili ne postanu važne).

Ovdje je glavni fokus na slučajevima nasilja. Kako naša priča jasno sugerira, takvi slučajevi mogu biti ključno sredstvo pomoću kojeg se može brzo kristalizirati, pojačati ili transformirati jak osjećaj etničke pripadnosti. Nasilje je, kratko rečeno, generativna sila u oblikovanju etničke identifikacije i društvenih odnosa. Ovo će možda djelovati kao kontraintuitivna teza mnogima koji mogu čvrsto vjerovati da su duboko usađene i dugotrajne forme etničke identifikaci-

je, uz uzajamno isključive nacionalističke ideologije, ono što je potrebno da se izazove “etničko nasilje”. Oduprijeti se takvom uvjerenju može biti težak zadatak kad se suočimo s postojanjem slučajeva nasilja na etničkoj osnovi. Ali mi ovdje moramo nastojati izbjeći miješanje rezultata s uzrocima. Stoga je od suštinskog značaja nastaviti drugim putem i na način da nećemo pretpostaviti da jak i široko rasprostranjen osjećaj antagonističkog etniciteta mora automatski biti neophodan preduslov za sukob i nasilje na etničkoj osnovi. Umjesto toga, nastojat ćemo identificirati i objasniti događaje koji prethode i potiču rasprostranjenije etnicizirane poglede na svijet. Veća pažnja posvećena sekvencioniranju tih događaja od suštinskog je značaja želimo li bolje osvijetliti i objasniti uzročni odnos između etničke polarizacije i nasilja, što se prečesto pretpostavlja, ali ne i potkrepljuje uvjerljivim dokazima. Koji je stvarni odnos između ove dvije pojave? Da li prvo prethodi drugom, kao što bi mnogi pretpostavili? Ili je nasilje možda potcijenjena a ipak ključna sila u izazivanju i povećanju ne samo etničke polarizacije već i osjećaja etniciteta općenito?

Naša potraga za odgovorima na ova široko postavljena pitanja obećava da će biti utoliko uspješnija ukoliko naša analiza bude usađena u specifično mjesto za koje znamo da su u njemu i nasilje i etnicitet u određenim momentima imali odlučujući značaj. Naše istraživanje će vjerovatno dati nove odgovore na pitanja o odnosu između te dvije pojave ako uložimo napor da izbliza istražimo tamošnji život – prije, tokom i nakon nasilja – uporno se oslanjajući na podatke prikupljene na mikronivou. Oni plavi fascikli slučajno otkriveni jednog popodneva u Arhivu Bosne i Hercegovine dali su nam mjesto: kulenvakufski kraj. A godine potrage za izvorima o njegovoj historiji – od centralnih arhiva do neobjavljenih rukopisa; od prijestolnica do sela negdje u planinama – predstavljaju bitna sredstva koja nas vode duboko u taj multietnički svijet kako bismo otkrili šta je to što je učinilo da komšije žive zajedno, potom ubijaju jedni druge, a onda ponovo žive zajedno.